

°ABDUŞŞAMED DİYÂRBEKRÎ
(d. 15. yüzyıl sonu; ö. > Mayıs 19, 1542)

HAYATI

°Abduşşamed b. Seyyidi °Alî b. Dāvūd ed-Diyârbekrî'nin hayatı hakkında bildiklerimizimizin kaynağı yazarın MıŖır tarihidir (*Tercüme-i en-nüzhe...*). °A.D.'nin *Kashfu z-zunûn* dışında hiç bir tezkirede adı dahi geçmez. Kâtib Çelebî de yalnız onun Ibn al-Ṭülünî'nin *Nuzha sanîya fî aḥbâr al-ḥulafâ' wa-l-mulûk al-MiŖrîya* adlı eserini tercüme ettiğini belirtmiş,¹ daha sonra C. Rieu ve F. Babinger ise yazarın hayatı hakkında çok kısa bilgi vermişlerdir.² °A.D.'nin hayatı hakkında yapılmış ilk kapsamlı araştırma B. Lellouch'un doktora tezinde bulunmaktadır (1999).

Doğum tarihi kesin olarak belirlenemeyen °A.D. hakkında tarihlendirilebilir ilk bilgi, 917 yılının Zilhicce ayı (Şubat-Mart 1512) sıralarında hac yolculuğunda olan İdrîs-i Bidlisî ile Ṭâ'if'de görüştüğüne dairdir. °A.D.'nin bu sırada çok da genç olmayacağı düşünülürse, 15. yüzyıl sonlarında doğmuş olması gerekir. °A.D.'nin doğum yeriyle ilgili olarak elimizde kullandığı "Diyârbekrî" lakabı dışında herhangi bir bilgi yoktur. Kişinin bir yere nispeten aldığı lakabı her zaman doğum yerine dair kesin kanıt teşkil etmese de, eserlerinde kullandığı dilin çoğunlukla Türkçe olmasına ve kendisinden "Türk" (*Türk, Türk oğlanı*) diye bahsetmesine³ bakılarak °A.D.'nin Türkçe konuşulan bir ortamda yetişmiş olduğu sonucuna varılabilecek olan °A.D.'nin muhtemelen Hicâz veya MıŖır'dan ziyade Diyarbakır bölgesinde doğmuş olduğu söylenebilir.

Hicâz'da bulunduğu sırada Mekke'de Qāyṭbāy Medresesi'nde öğrenim görmüş olan °A.D. hanefî fikhını muhtemelen burada öğrenmiş ve aynı zamanda Kalenderî derviŖi olarak mücavir hayatı sürmüştür. Osmanlıların Qāhire'yi ele geçirmesini sağlayan Rîdāniyye (al-Raydāniya) savaŖına tanık olduğunu ifade etmesine bakılacak olursa 922 yılının Zilhicce ayında (Ocak 1517) MıŖır'da bulunan °A.D.'nin Cidde'ye yönelik Portekiz saldırısına da tanık olduğunu söylemesinden 923 yılının Rebiülevvel ayında (Nisan 1517) tekrar Hicâz'a dönmüş olduğunu anlıyoruz. Aynı yılın Şaban ayında (Ağustos 1517) Qāhire'ye dönen °A.D., Osmanlı reisi Selmân'ın (ö. 934/1527) bir mektubunu sadrazam Yünus PaŖa'ya (ö. 923/1517) ulaştırmıştır. Bundan birkaç gün sonrasında Selmân'ın I. Selîm (918-926/1512-1520) tarafından Qāhire'ye çağrılarak tutuklanmasına, Yünus PaŖa'nın da padiŖahın Qāhire'den ayrılmasının (Şaban 923/Ağustos-Eylül 1517) hemen ardından idam edilmesine bakılırsa, °A.D.'nin Osmanlı devletinin ileri gelenleriyle doğru bağlantılara sahip olduğunu söylemek güçtür.

MıŖır'da Osmanlı hakimiyetinin ilk yıllarında Qāhire'de yaşayan °A.D.'nin sosyal çevresi yüksek rütbeli Ŗahıslar tarafından oluşmuyordu. 931/1525 yılında sadrazam İbrâhîm PaŖa'yla (ö. 942/1536) MıŖır'a gelmiş olan Rûmeli baş defterdarı İskender Çelebî'nin (ö. 941/1535) dostluğunu kazanması °A.D. için bir dönüm noktası oldu.

Muhtemelen İbrâhîm Paşa'nın Mısır'daki görevinin sona ermesinden sonra, İskender Çelebî'nin maddi yardımıyla bir senesini mülazım adayı olarak İstanbul'da geçiren °A.D. anlaşılan bir mülazemet ayarlayamadan yine Mısır'a dönmüştür.

Hangi tarihte ve kimin yardımıyla Dimyât (Damietta) kadılığına getirildiğini bilmediğimiz °A.D., Hüsrev Paşa (941-943/1535-1536), Süleymân Paşa (943-945/1536-1538) ve Dāvūd Paşa'nın (945-954/1538-1547) valilikleri döneminde görev yapmış, 947/1540-41 yılında azledilmiş, ve sonra yeniden aynı göreve getirilmiştir. *Tercüme-i en-nüzhe*'nin *terminus post quem*'i olan 3 Şafer 949/19 Mayıs 1542'de halen bu vazifesini sürdüren °A.D. hakkında elimizde bu tarihten sonrasıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen, sözkonusu şehrin kadı sicillerindeki kayıtlara bakarak 952/1540-41 yılında ve sonrasında Dimyât kadısı olmadığını söyleyebiliriz.⁴

Memlûk topraklarına, bu toprakların Osmanlılar tarafından fethinin arifesinde gelmiş çok sayıda Türkçe konuşan göçmenden biri olan °A.D.'nin kariyeri, ana dili Türkçe olan hanefilere açık olan sosyal yükselme olanaklarının iyi bir örneğidir. 923/1517 tarihinden önce Osmanlı tebasından olmayan °A.D., daha sonra Osmanlı Mısır'ının ileri gelenleri arasına katılmıştır.

ESERLERİ

① *Tercüme-i en-nüzhe es-seniyye fî zîkr el-hulefâ ve'l-mülûk el-muşriyye*

Dāvūd Paşa'ya ithaf edilen bu eser, Qâhire'li Hâsan b. al-Ṭūlūnî'nin (836-923/1432-1517) 882/1477-1478 yılında yazdığı *Nuzha sanîya* isimli Arapça tarihin Türkçe uyarlaması ve zeylidir. °A.D. tercümesinde *Nuzha*'nın yapısına sadık kalmıştır. Hz. Muḥammed'in, dört halifenin, Emevî ve °Abbâsî halifelerinin tarihini al-Mustanjid billâh'a (859-884/1453-1479) kadar getirerek anlattığı birinci bölüm 2b-39b numaralı varaklar arasındadır. Eserin 39b-85b numaralı varakları arasında bulunan ikinci bölümünde Mısır tarihi, İslamiyet öncesi dönemden başlayarak müslüman valiler (*vülât*) ve hükümdarlar (*mülûk*) dönemine gelene kadar anlatılmaktadır. Hükümdarların saltanat yıllarına göre tasnif edilmiş bu bölüm Memlûk sultanı Qāyṭbāy'a (872-902/1468-1496) kadar gelmektedir. Hâsan b. al Ṭūlūnî'nin genelde çok kısa isim listeleri ve tarihler vermekle yetinmesine karşın, °A.D. tarihin ders alınacak yönünü de düşünerek (zaman zaman otobiyografik) hikayeler eklemeyi ve özellikle 10./15. yüzyılın ikinci yarısında hüküm sürmüş bazı hükümdarlar hakkında detaylıca yazmayı uygun gördüğünden eserin Türkçe uyarlaması Arapça aslının yaklaşık sekiz katı uzunluktadır.

Nuzha'nın Türkçe uyarlamasına yapılmış zeyl 85b-364a numaralı varaklar arasında yer alır ve Mısır'ın 901-949/1496-1542 yılları arasındaki tarihini kapsar. Saltanat dönemleri esas alınarak tasnif edilmiş olan ve önce son Memlûk sultanlarının ve I. Selîm'in hükümdarlık dönemlerinin sonra da Ḥayr Beg'in valiliğinin (923-928/1517-1522) anlatıldığı bu kısımda çok az sayıda tarihe yer verilmiştir. 14 Ramazan 923/30 Eylül 1517 tarihinden itibaren anlatı daha detaylıdır. Kesin tarihleri verilen olaylar (*veqâyi*)^c temel alınarak tasnif edilmiş olan bu bölümde sözkonusu *veqâyi*^c

aylara ve yıllara göre gruplanmıştır. S.M. es-Seyyid Mahmud ve M. Winter'in işaret ettikleri üzere °A.D. bu noktadan itibaren 928 yılının sonuna (19 Kasım 1522) kadar kaynağını belirtmeden *Badā'i° al-zuhūr*'un Türkçe bir uyarlamasını yapmaktadır ki sözkonusu tarih *Badā'i° al-zuhūr*'un bilinen metninin de bitiş tarihidir. Qāhire'li İbn İyās (d. 852/1448; ö. 930 yılı sonundan/28 Ekim 1524 tarihinden sonra) tarafından Arapça kaleme alınmış olan *Badā'i°* yazarın hayatını kapsayan bölümü “günlük” şeklinde yazılmış bir Mısır tarihidir. °A.D.'nin eklediği birkaç orjinal bölümden en önemlisi Kızıldeniz'de 923/1517 tarihindeki gelişmelerle ilgili olarak kişisel gözlemlerine dayanarak yazdığı uzun kısımdır (vr. 137a-162a). 929-930/1522-1524 yılları için *Badā'i° al-zuhūr*'un tamamlanmamış ve kayıp olan onikinci cüzünü⁵ kullanan °A.D.'nin 931/1524-1525 senesini anlattığı kısım diğer yıllara oranla çok daha kısadır. Eserin bir sonraki yıldan itibarenki bölümü olayların tarihleri verilmeden özet halinde kaydedildiği ve değişik şahısların valiliklerini konu alan bir anlatı niteliğindedir. Dāvūd Paşa'nın valiliğiyle ilgili bölüm paşanın methiyelerini içerir.

Bu eser Çerkes isyanı (929/1523) ve Aḥmed Paşa'nın ayaklanmasının (930/1524) bütün detaylarıyla anlatıldığı bir tarih olmasının yanı sıra İbn İyās'ın tarihine de ışık tutar niteliktedir. °A.D. eserini son derece güzel ve orjinal bir üslupla, fazla Arapça ve Farsça kelime kullanmadan kaleme almış ve nadir deyimler kullanmıştır. Yazarın tarihten ders çıkarma hususundaki kaygısı çok sayıda ve bilinmeyen atasözlerine eserinde yer vermesine neden olmuştur. Ancak °A.D.'nin Mısır tarihinin daha sonraki dönemlerdeki tarih yazıcılığı üzerinde herhangi bir etkisi olmamıştır.

Yazmalar: Edebi üslubu ve zaman zaman zor anlaşılabilirliğiyle diğer yazmalardan ayrılan Londra nüshasının, eserin °A.D. tarafından kaleme alınmış ve artık elimizde bulunmayan orjinal nüshasına diğer dört nüshadan daha yakın olduğu açıktır. Yazılış tarihi, yazıldığı yer ve müstensihi ile ilgili herhangi bir ibare taşımayan ve 1180/1766-1767 tarihinde Bağdād'da defterdar olarak görev yapan Aḥmedzāde lakaplı bir şahısa ait olduğu anlaşılan bu nüsha, Rieu'ya göre 17. yüzyıla tarihlendirilebilir. 978/1570 yılında istinsah edilmiş olan ve 1808'de U.J. Seetzen tarafından Qāhire'de satın alınmış olan Gotha nüshasının yaklaşık 15 varağı eksiktir. 967/1559 veya 997/1588 yılında istinsah edilmiş olan Qāhire nüshası (Ta'riḥ Qawala 42) I. Fu'ād (1917-1936) tarafından Qāhire'ye taşınan Kavala vakfına aittir. Gotha ve Qāhire nüshaları kesinlikle en eski nüshalardır. İstanbul nüshası °Alī Emīrī (1857-1924) koleksiyonundadır.

İçerik: Bölüm başlıkları kısmen kısaltılmıştır. 924-931 yıllarının aylara ayrılmış bölüm başlıkları burada verilmemiştir; metinde tarihler yazıyla Arapça olarak verilmiştir; varak numaraları Londra nüshası (Add. 7846) esas alınarak verilmiştir:

34b: Devlet el-°Abbāsiyye. 64a: Devlet el-Fāṭimiyye bi-Miṣr el-maḥrūse. 65b: Devlet el-Eyyūbiyye. 67b: al-Dawla al-Turkiyya. 80b: Salṭanat Abī 'n-Naṣr Seyfüddīn Qāyṭbāy el-Maḥmūdī. 85b: Salṭanat el-Melik en-Nāṣir Abī 'l-Sa°ādat Nāṣirüddīn Muḥammed b. el-Melik el-Eṣref Qāyṭbāy. 91a: Salṭanat Melik Zāhir Ebū Sa°id Qānṣū. 93a Salṭanat el-Melik el-Eṣref Ebū 'n-Naṣr Cān Būlāt. 96b: Salṭanat el-melik el-°ādil Ebū 'n-Naṣr Tūmān Bāy. 101a: Salṭanat-ı Qānṣū 'l-Ġavri. 115 (2; yanlışlıkla iki tane 115. yaprak işaretlenmiştir) b: Salṭanat-ı [...] sultān Selīm Ḥān. 116a: Niyābet-i Ḥayr Beg. 127b: Zikr el-veqāyi° ve'l-ḥavādiṣ-i mevlānā Şeyḫ Celālüddīn Suyūṭi. 127b: Sene 924. 183b: Sene

925. 206b: Sene 926. 226a-b: Saltanat [...] es-sultān Süleymān Hān. 235a: Sene 927. 256b: Sene 928. 276b: Sene 929. 314b: Sene 930. 347b: Sene 931. 355b: İbtidā-i zıkr-i ḥazret-i Dāvūd Paşa.

② *Fütūhü's-Şām Tercümesi*

Futūh al-Shām'ın ilk cüzünün bilinmeyen bir tarihte yapılmış Türkçe uyarlamasıdır. Eserin Arapça olan aslının al-Wāqidi'ye (ö. 207/822-3) atfedilmesi yanlıştır. Söz konusu yazar bu isimde bir tarih yazmış, ancak yazdığı eser günümüze ulaşmamıştır. *Futūh al-Shām*'ın elimizdeki metni al-Wāqidi'nin ölümünden sonra kimliği bilinmeyen bir yazar tarafından telif edilmiştir. Wāqidi zannedilen yazar tarafından yazılmış bu eserin ilk cildi, °A.D. tarafından yapılmış uyarlaması gibi, Ebū Bekr döneminden başlayarak 16/637 yılındaki Antakya seferine kadar Sürîye'deki Arap fetihlerini anlatmaktadır. Bu eserin °A.D. tarafından yapılan uyarlamasında yazar kendisi ve yaşadığı dönem hakkında hiçbir bilgi vermediği gibi metnin de özel bir üslubu yoktur. Aynı eserin Memlūk döneminde Muştafā Darır (ö. ?, eserin tamamlanma tarihi: 795/1393) ve Muhammed b. Acā (ö. 881/1476-1477) tarafından yapılmış iki Türkçe uyarlamasının daha bulunduğu düşünülecek olursa, °A.D.'nin eseri Türkçe'ye uyarlamakla kendisinden önce oluşmuş bir geleneği izlediği söylenebilir.

Ankara nüshası *Fütūhü's-Şām Tercümesi*'nin günümüze ulaşmış tek nüshasıdır. İstinsah tarihi ve yeri ile müstensihinin kimliği belli değildir.

°A.D. *Tercüme-i en-nüzhe*'de I. Selīm'in 923/1517 yılındaki isteği üzerine Memlūk sultanı Barsbāy'ın 836/1432-1433 senesindeki Āmid (Diyarbakır) seferini konu alan Arapça bir tarihi Türkçe'ye çevirip uyarladığını ifade eder. Metni günümüze ulaşmamış olan bu Arapça tarihin kimin hangi eseri olduğunun tespiti sorunludur. °A.D. hanefi fıkhı üzerine *Nuḥbat al-mamlūk fī taḥrīr tuḥfat al-mülūk* adlı bir risale hazırlayarak 923/1517 yılında I. Selīm'e sunmuştur. Bu eserin yazmaları mevcuttur. Yazar yine *Tercüme-i en-nüzhe*'de Ḥicāz'da bulunduğu sırada Buḥārî'nin *Şaḥīḥ*'i üzerine bir şerh kaleme aldığından bahseder.

BIBLIOGRAPHY

① *Tercüme-i en-nüzhe es-seniyye fī zıkr el-ḥulefā ve'l-mülūk el-miṣriyye*:

Yazmalar: (1) Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, Orient. T 156, 161 y., 21 satır, nesih. *Tercüme en-nüzhe es-seniyye fī zıkr el-ḥulefā ve'l-mülūk el-miṣriyye* başlığıyla. (2) İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih 596, 452 y., 19 satır, nesih. *Nevādirü't-tevārīḥ* başlığıyla. (3) Londra, British Library, Add. 7846, 367 y., 21 satır, nesih. *Tercüme en-nüzhe es-seniyye fī zıkr el-ḥulefā ve'l-mülūk el-miṣriyye* başlığıyla (Charles Rieu, *Catalogue of Turkish manuscripts in the British Museum* (London, 1888), 66-67). (4) Qāhire, Dār al-kutub, Ta'rīḥ Turkī 190-m, 203 y., 33 satır, nesih. *En-nüzhe es-seniyye fī zıkr el-ḥulefā ve'l-mülūk el-miṣriyye* başlığıyla. (5) Qāhire, Dār al-kutub, Tā'rīḥ Turkī Qawala 42, 362 y., 21 satır, nesih. *Tercüme en-nüzhe es-seniyye fī zıkr el-ḥulefā ve'l-mülūk el-miṣriyye* başlığıyla.

HISTORIANS OF THE OTTOMAN EMPIRE

C. Kafadar H. Karateke C. Fleischer

Edisyonlar: Metinden iki parçanın transliterasyonu ve Fransızca tercümesi B. Lellouch tarafından doktora tezi çerçevesinde yapılmıştır (284.-379. sayfalar; Londra nüshasının XIII.-LXVI. sayfalarının tıpkıbasımı). İlk parçanın (101a-119b) konusu Memlûk hakimiyetinin sona ermesi ve Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethidir. İkinci parça (185b-192b) ise aynı olayların 17 Muharrem 925/19 Ocak 1519 tarihli bölüm içinde bir anekdot olarak anlatılmış halidir.

② *Fütühü'ş-Şām Tercümesi*

Yazmalar: (1) Ankara, Milli Kütüphane, Yz. A. 29, 261 fol, 17 satır, nesih.

Edisyonlar: Yok.

Genel bibliyografya: Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), 58-59. Stanford J. Shaw, "Turkish Source-materials for Egyptian History," *Political and Social Change in Modern Egypt*, ed. Peter M. Holt (London, 1968), 45. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti* (Istanbul, 1990), 18-19. Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule. Institutions, Waqf and Architecture in Cairo 16-17th centuries* (Leiden, 1994), 11. Michael Winter, "An Arabic and a Turkish Chronicler from the Beginning of Ottoman Rule in Egypt : A Comparative Study," *Aspects of Ottoman History. Papers from CIEPO IX, Jerusalem*, ed. Amy Singer and Amnon Cohen (Jerusalem, 1994), 318-326. Benjamin Lellouch, "Le douzième *guz*' perdu des *Badā'ic al-zuhūr* d'Ibn Iyās à la lumière d'une chronique turque d'Égypte," *Arabica*, vol. 45 (1998), 88-103. Benjamin Lellouch, *L'Égypte d'un chroniqueur turc du milieu du XVIe siècle. La culture historique de 'Abdussamad Diyârbekrî et le tournant de la conquête ottomane*. Doktora tezi (EHESS, Paris, 1999). Benjamin Lellouch, *Les Ottomans en Égypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle* (Paris, yayınlanacak).

¹ Kâtib Çelebî, *Kashfuz-zunûn 'an asāmî l-kutub wa'l-funûn*, ed. Ş. Yaltkaya-R. Bilge, c. 2 (Istanbul, 1972²), 1943'te *Nuzha sanīya...* (Hasan b. Tūlūn) girişi.

² Charles Rieu, *Catalogue of Turkish manuscripts in the British Museum* (London, 1888), 66-67; Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), 58-59.

³ 'Abdussamed Diyârbekrî, *Tercüme-i en-nüzhe ...*, Londra, British Library, Add. 7846, y. 363a.

⁴ Şevvâl 952/Aralık 1545-Ocak 1546 tarihinde Seyfüddîn adlı bir şahıs Dimyâţ kadısıdır; krş. Dâr al-Watâ'iq al-Qawmīya (Kahire), Sijillât Dumyât, 1.

⁵ Benjamin Lellouch, "Le douzième *guz*' perdu des *Badā'ic al-zuhūr* d'Ibn Iyās à la lumière d'une chronique turque d'Égypte," *Arabica*, vol. 45 (1998), 88-103.

Benjamin LELLOUCH

Ağustos 2005